

Рец.: *Zbiory pieczęci w Polsce, pod redakcją Zenona Piecha i Wojciecha Strzyżewskiego, wydawnictwo DiG. — Warszawa, 2009. — 528 с.*

Протягом останніх років у польській історичній науці відбувся значний сплеск сфрагістичних досліджень. Одним із генераторів таких студій є краківський осередок істориків та його промотор професор Зенон Пех, керівник Закладу допоміжних історичних дисциплін (*Zakład Nauk Pomocniczych Historii*) Ягеллонського університету.

Від 2003 р. у Торуні (Toruń), Кракові (Kraków), Зельоній Гужі (Zielona Góra) відбулися польські сфрагістичні конференції. Протягом 2006–2008 рр. у Закладі допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету організовано три сфрагістичні семінари. Ці наукові форуми були присвячені питанням сфрагістичної термінології, сфрагістичним колекціям, печаткам у давній Речі Посполитій¹.

2009 року у видавництві «DiG» побачила світ збірка матеріалів сфрагістичної конференції у Зельоній Гужі, яка відбулася у травні 2007 р. Її тематикою було вивчення колекцій печаток. Це видання присвячене пам'яті Казімежа Стрончинського (1809–1896), родоначальника польських сфрагістичних студій.

У збірці вміщено 22 статті. У більшості з них оприлюднено відомості про сфрагістичні колекції архівів, бібліотек, музеїв Кракова, Варшави, Вроцлава, Щеціна, Пйотркова Трибунальського, Плоцька, Катовіц, Ченстохови, Курніка, Бидгощі, Гнезно. Дві розвідки повідомляють про польські печатки в інтернет-базах, одна — висвітлює комплекс методів репродукції сфрагісів.

Відкриває збірник стаття **З. Пеха** «Зібрання печаток як предмет сфрагістичних досліджень» (с. 7–30), яка має програмний характер та є розвитком положень, висловлених автором у матеріалах першої сфрагістичної конференції². Насамперед дослідник визначає термін «збірки печаток» як «різного роду сфрагістичний матеріал — толоки, відтиски, муляжі, їх малюнки та фотографії» (с. 8).

Визначаючи ієрархію важливості сфрагісів, автор віддає пальму першості оригіналам печаток — толокам та їх відтискам (с. 8).

Аналізуючи польську історіографічну традицію щодо студіювання сфрагістичних колекцій, З. Пех звертає увагу на відсутність ширшого зацікавлення печатковими толоками з боку істориків. Причину цього науковець вбачає у відсутності програми досліджень цих пам'яток (с. 10).

З. Пех наполягає на важливості створення питальника, який необхідний у процесі збирання, упорядкування та опису сфрагістичного матеріалу. Питальник повинний зосереджувати таку інформацію: матеріал та техніка виконання печатки, авторство, ціна виготовлення толок, форми матриць та їхня еволюція протягом часу, мистецький рівень, місце зберігання, приналежність, церемонія їх вручення та нищення. Такі відомості мають не лише сфрагістичне значення, але й, як пише З. Пех, «важливість для вивчення матеріальної, духовної культури» (с. 11).

Автор наголошує на першочерговості упорядкування повної бібліографії публікацій, які стосуються печаткових матриць (с. 12, 16). Наступним етапом має бути систематична інвентаризація печаток в інституціях, які зберігають сфрагістичні колекції (с. 12).

Автор закликає звертати увагу на найдрібніші деталі, пов'язані з толоками. «Варто, — пише, — переглянути для цього часописи з ділянки історичних наук, археології та історії мистецтва з метою віднаходження найдрібніших інформацій» (с. 16).

Чергове наукове положення З. Пеха — систематичне опрацювання печаткових відтисків поза документами та їх публікація (с. 17)³.

На питання про місце використання копій «старосвітськими методами» у час цифрового фото та Інтернету, З. Пех відповідає однозначно: є багато аргументів на користь того, як зібрання копій печаток можуть відігравати важливу роль у майбутніх сфрагістичних дослідженнях (с. 21). Саме тому дослідник звертає особливу увагу на печатки-муляжі (с. 18–19), які іноді збереглися краще, ніж оригінали (с. 21–22).

На переконання З. Пеха, історик-сфрагіст має також долучатися до опрацювання мало знаних сфрагістичних колекцій музеїв, архівів, бібліотек (с. 22), а відтак — ставати ініціатором координації наукових інституцій у сфрагістичних дослідженнях.

Автор акцентує увагу на важливому значенні сфрагістичних муляжів у навчальному процесі. У цьому контексті дослідник згадує обставини купівлі Львівським університетом на початку ХХ ст. з ініціативи професора В. Семковича (1878–1949) сфрагістичної колекції архітектора, археолога і колекціонера Болеслава Підчашинського (1822–1876). З. Пех наводить витяг із листа В. Семковича, в якому науковець оцінює сфрагістичний матеріал «як дидактичний засіб на заняттях зі студентами в межах допоміжних історичних дисциплін — дипломатики, сфрагістики, геральдики, історії строю та озброєнь, історії мистецтва. І лише потім печатки є музейним експонатом» (с. 24).

З. Пех акцентує увагу на питанні зберігання та консервації печаток, які потребують постійної опіки фахівців-консерваторів (с. 27).

Автор також наголосив на важливості пошуків не лише в польських архівах, бібліотеках та музеях, але і закордонних, зокрема тих держав, землі яких були у складі Речі Посполитої (України, Білорусі, Литви), а також німецьких — на предмет вивчення сфрагістики польських земель Сілезії та Помор'я (с. 29).

Досить детально сфрагістичні зібрання Головного архіву давніх актів у Варшаві (ГАДА) розглянув науковий працівник цього архіву **Януш Грабовський** (с. 31–78). На тлі попередніх студій сфрагістичних зібрань ГАДА⁴, нинішня виглядає найбільш повною та детальною.

Дослідник окремо розглянув зібрання печаток королівських, князівських, а також костельних, міських, сільських, громадських інституцій та організацій, приватних осіб. Автор згадує також *sigilla* Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, А. Могили, козацьких полковників (батуринського, прилуцького).

Автор детально проаналізував та поділив печатки (як і колекцію толок) на дев'ять груп (зібрання печаткових відтисків професора Мар'яна Гумовського, фото печаток, сургучеві відтиски, наклеєні на конверти, муляжі, відзнаки міської влади, відтиски печаток відірваних від документів, металеві та неметалеві толоки).

Для українського дослідника збірка ГАДА з точки зору наявності україніки має неоціненне значення. Йдеться про печатки (відтиски та матриці) сільських громад, церковних інституцій Холмщини, Підляшшя, Східної Галичини, Волині, Поділля XIX — першої половини XX ст. Цей сфрагістичний матеріал сконцентрований у колекції професора Мар'яна Гумовського (1881–1974), одного з визначних польських фахівців у галузі допоміжних історичних дисциплін.

Кристина Єльонек-Літевська у статті «Сфрагістичні зібрання в Державному архіві м. Краків (толоки, відтиски, муляжі)» (с. 79–100) згадує близько 100 толок сільських громад Східної та Західної Галичини⁵, зокрема печатки українських сіл Кам'яне, Завій, Мокре, Лещавка та Гучко Сяноцького повіту (толока останнього села репродукована у статті).

Дослідниця інформує і про стеариновий відтиск печатки львівських пекарів XIX ст. (тимчасова сигнатура, номер IV–99), про печатки Львова (авторка не уточнює, які саме).

Вроцлавський історик **Марек Л. Вуйцік** зупинився на печаткових зібраннях Державного архіву в м. Вроцлав (с. 101–120).

Унікальною та дорогоцінною пам'яткою для української сфрагістики є мідяна толока з написом «Голова Подільської губернської народньої управи» та тризубом, репродукцію якої вміщено у статті. Це печатка періоду української державності 1917–1920 рр. Але автор не ідентифікує мідяну толоку як державну українську, а лише як «унікальну з кириличним текстом».

Автор звертає увагу і на питання збереження сфрагістичного матеріалу та доступності його для дослідників. І найкращим способом у реалізації цього наміру він вважає формування відповідних цифрових баз.

Агнешка Гут та Павел Гут у статті «Печаткові зібрання в Державному архіві у Щеціні» (с. 121–135) здійснили загальний огляд сфрагістичних матеріалів архіву та розповіли про спроби їх інвентаризації та каталогізації, починаючи з 1880-х рр. Автори окремо розглянули зібрання печаткових матриць, відтисків печаток на документах (паперових та пергаментних) тощо.

Марцін Глебьонек у студії «Печатки у Бидгоських зібраннях — Державному архіві, воєводській та міській бібліотеці, окружному музеї» (с. 137–152), як і З. Пех, намагається дати визначення сфрагістичним збіркам. Отже, за М. Глебьонеком, «то не лише колекції печаток, а й джерела до історії печаток» (с. 152).

Дорота Отвіновська здійснила огляд сфрагістичних матеріалів Національного музею у Кракові та в Бібліотеці князів Чорторійських (с. 153–167). Авторка, працюючи з матеріалами сфрагістичної колекції Національного музею, сфокусувала увагу на: 1) оригінальних відтисках воскових печаток, привішених до пергаментних документів; 2) оригінальних відтисках воскових печаток, відірваних від пергаментних документів; 3) збірці печаткових матриць; 4) колекції документів, зібраних польським геральдистом і колекціонером Віктором Віттигом (1857–1921); 5) колекції таблиць з репродукціями печаток, зібраній Мар'яном Гумовським; 6) колекції металевих муляжів печаток; 7) колекції гіпсових муляжів печаток Національного музею в Кракові; 8) рукописах, пов'язаних з інституціями та приватними збирачами.

У сфрагістичній колекції Бібліотеки князів Чорторійських дослідниця виокремила: 1) збірку печаток при пергаментних документах та 2) збірку печаток, відірваних від документів.

Стаття **Владзіслава Фабіанського** «Історичний нарис створення та формування сфрагістичного зібрання Національного закладу ім. Оссолінських та його сучасний стан» (с. 169–192) привертає увагу у зв'язку із згадкою про розпорядження Президії Академії наук УРСР (кінець 1939 р.) щодо ліквідації у Львові Музею Ossolineum та розподілу його колекцій поміж львівськими музеями — Портретною галереєю, Історичним музеєм, Музеєм художніх промислів (с. 171–172).

Дослідник згадує фарбовий відтиск печатки з тризубом, що належав уряду солтиса с. Городище громади Малин Дубенського повіту часів УНР (1917)⁶ (с. 181), наклеєну гербову печатку магістрату королівського міста Львова (із репродукцією) першої чверті ХХ ст. (с. 183).

Роберт Форисяк-Вуйціньський поставив собі питання: чи можуть міські сфрагіси зі збірки професора М. Гумовського у Вроцлавському Ossolineum'і бути нині, при теперішньому рівні розвитку польської міської сфрагістики, актуальними для фахівців? Детально розглядаючи складну долю вроцлавського печаткового матеріалу з величезної колекції професора М. Гумовського, значна частина якої нині знаходиться в архівах та бібліотеках Варшави, Кракова, Вроцлава, автор доходить висновку швидше про музейне її значення (с. 193–207).

Артур Грінєвіч у статті «Сфрагістичні колекції національного музею у Вроцлаві» (с. 209–226) робить цікавий висновок про розширення поля джерельних експертиз сфрагісів: метод дактилоскопії може уможливити визначення майстра конкретної толоки, що посприяє створенню персонально-часових баз даних (с. 224); хімічні дослідження деяких печаток дали б широке поле до вивчення складу воску, який був не лише традиційно бджолиним, але й земним, тобто виготовлений з мінерального парафіну (с. 226). Дослідник вважає, що металеві толоки є не чим іншим, як датованими пробами заліза та інших видів кольорових металів.

А різноманіття форм печаток, збережені на них відтиски пальців створюють широкі можливості для пізнавання методів праці граверів та канцелярій. Тому, наголошує А. Грінєвіч, сфрагістична колекція Національного музею у Вроцлаві може задовольнити дослідницькі очікування істориків, мистецтвознавців, юристів, мовознавців, хіміків, фахівців з дактилоскопії та металознавства.

Рафал Яворський та Марцін Глебьонек оприлюднили статтю «Сфрагістичне зібрання Казімежа Стрончинського у музеї Пьотркова Трибунальського» (с. 227–237), на пошану якого, як вище згадано, видано нинішню збірку статей.

Агнешка Павловська зробила стислий огляд «Сфрагістичні збірки у Національному музеї в Щеціні» (с. 239–251). Варто звернути увагу на репродукції відтисків та матриць печаток XIV–XIX ст., які склали предмет дослідження науковця. Особливо цікава шляхетська печаткова матриця XIX ст., виготовлена з гірського кристалу. Авторка поділила матеріали на сім груп: 1) печатки княжі, 2) приватні, 3) міські, 4) цехові, 5) костьольні, 6) пруських адмінінституцій, 7) різне. Сфрагіси головним чином походять з нинішніх західних земель Польської Республіки.

Малгожата Каганец знайомить читача зі збірками гмінних печаток Верхньої Сілезії (с. 253–258), що зберігаються у державних архівах у Глівіцах, Ополю, Катовіцах, Цешині, в архідієцезіальному архіві в Катовіцах, у музеї Інституту Тарногурського м. Тарновські Ґури. Дослідниця підкреслює проблему відсутності каталогу всіх відомих печаток гмін регіону із зазначенням місця їхнього зберігання.

Марек Адамчевський вмістив студію «Збірки гіпсових муляжів з печаток давнього архіву гнезненської капітули на основі колекції кс. каноніка Леона М. Формановича» (с. 259–286), а **Пьотр Бокота** — «Сфрагістична колекція Францішка Тарчинського у зібраннях дієцезіального музею у Полоцьку» (с. 287–298).

Павел Стружик представив статтю про «Люблінське зібрання муляжів печаток о. Йосафата Островського» (с. 299–311) — бібліофіла, історика, сфрагіста, геральдиста та археолога (1890–1939). Збирач печаток власними зусиллями згромадив величезну колекцію копій відтисків (близько 20 тисяч). Сфрагіси переважно мають чеське, німецьке, польське, угорське походження. У колекції є *sigilla*, оригінали яких знаходилися в Історичному архіві м. Львова та Львівського університету, музею Любомирських у Львові.

У статті **Пьотра Покори** «Малюнки печаток Каєтана Вінцентія Келісінського у зібраннях Бібліотеки ПАН у Курніку» (с. 377–476) з-поміж понад півтисячі репрезентованих сфрагістичних джерел бачимо малюнки печатки Петра Могили, молдавського господаря (1590 р.), п'яти невідомих руських бояр (1366 р.), міста Олики, отамана запорізьких козаків Федора Полоуса (1595 р.), Рельє Каіока (Relje Kaioka, князь?, боярин? волинський. — Пьотр Покора), шляхти брацлавського повіту, воєводи брацлавського Яна Збараського (1603 р.), міста Володимира (1573 р.), Запорізького Війська (з них деякі печатки ідентифіковані К. Келісінським як такі, що належать Павлу Тетері, Оліферу Голубу, Андрію Могили).

Цікавий аналіз печаток із деканатських зібрань архідієцезіального архіву в Ченстохові зробив **Павел Вольницький** (с. 313–338). Матеріал переважно стосується кінця XVIII — початку XX ст. На прикладі історії становлення інституту римо-католицької печатки у Польському королівстві відслідковуються синхронні процеси щодо генези, функціонування, образного наповнення, форми єпископських, деканатських, парафіяльних римо-католицьких печаток на Правобережній Україні зазначеного періоду. П. Вольницький дійшов висновку: російська імперська влада періоду поділів Речі Посполитої не втручалася у створення печаткового візерунку католицьких інституцій та духовництва (с. 329)⁷.

З. Пех у статті «Зібрання муляжів печаток у Закладі допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету» (с. 339–376) підкреслює: навіть нині, в часи цифрового фото варто і надалі виконувати відтиски зі збережених печаткових матриць, оскільки завдяки ним можна отримати екземпляри досить високої якості (с. 344–345).

З. Пех подає широкий екскурс з історії сфрагістичних зібрань Закладу допоміжних історичних дисциплін, серед яких є відтиски з цинфолії,

пластиліну тощо. Неоціненні скарби, які збиралися з XIX ст. та далі примножуються, є доступними для наукового опрацювання.

Войцех Мішке навів відомості про польські печатки у чеських Інтернет-базах (с. 477–498). Дослідник відзначив, насамперед, значні досягнення чеських істориків на цьому ґрунті. До 2010 р., зазначає автор, база гасел програми Rešetě (з 82-х архівних інституцій) буде нараховувати близько 48–50 тисяч описів печаток, більшість яких походить з-перед 1526 р.

Автор подає детальні «Взірці питальника реєстру сфрагістичного матеріалу з архівів Чеської Республіки», які слід використати також для створення у майбутньому подібної української сфрагістичної бази даних⁸.

Ядвіга Кліма присвятила статтю пошуку інформації про сфрагістичні пам'ятки в Інтернеті (с. 499–515). Авторка з метою ефективного пошуку печаткового матеріалу в мережах *Google*, *Onet.pl*, *Wirtualna Polska*, *Emulti.pl* створила каталог ключових слів: печатка, відтиски, булла, *sigillum*, гмерки, сфрагістика, пергаментні документи, зібрання, колекції, фонд, музей, архів, бібліотека.

У підсумку Я. Кліма засвідчила: на своїх Інтернет-сторінках про власні сфрагістичні зібрання подали відомості 49 польських музеїв, 19 архівів та 4 бібліотеки. Однак кожна інституція описує печатковий матеріал згідно з власними критеріями. Відсутність уніфікованого підходу, на думку авторки, ускладнює з одного боку уяву про наявні печатки (часто відсутня інформація про їх походження, стан опрацювання і т.д.), а з іншого — відсутність єдиної форми іменування печаток (наприклад, сфрагістичні зібрання) уповільнює знаходження таких пам'яток в Інтернет-павутинні.

Дослідниця робить висновок: Інтернет є важливою допомогою у пошуку відомостей зі сфрагістики (с. 505).

Справжнім подарунком є вміщення авторкою списку всіх польських наукових інституцій, які розмістили на власних Інтернет-сторінках інформацію про власні сфрагістичні зібрання (місце збереження, кількість об'єктів, характер зібрання, хронологічні рамки, походження).

Магдалена Кадзішевська та **Павел Стружик** зупинилися на *repertorium* давніх методів репродукції печаток (с. 517–528).

Автори нагадують про три найпоширеніші способи створення копій печаток: 1) створення нового відтиску старою матрицею; 2) виконання копії зі збережених печаткових відтисків (відлив, гальвана); 3) виготовлення подібних збережених печаток та їхній копій.

Дослідники у формі коротких гасел представляють методи створення копій печаток, знані у Польщі. Назвемо їх, аби мати уяву про польську техніку виготовлення копій сфрагістичного матеріалу: аквафорта, офорт; бартинотипія⁹; хромолітографія; фольга; цинкографія, цинкотипія; дерево-

рит; гілошований малюнок; гальванічна копія; печатковий гальван; гальванопластичний осад, гальванотип; літографія; гравіювання; негатив з цементу; негатив з гіпсу; негатив з каучука; негатив муляжу; негатив печатки з пластиліну; відтиск паперово-графітний, графітне втирання; цементний муляж; гіпсовий муляж; сургучевий муляж; металевий муляж; муляж печатки; сірчаний муляж; печатка нового тиснення; малюнок печатки; гравюра на сталі; світлодрук (фотодрук, фототипія, геліотипія, целлотипія, альбертотипія).

Наприкінці розвідки автори подають бібліографію з репродукування печаток.

* * *

Кожна з оглянутих публікацій супроводжується фотоілюстраціями. Шкода, що репродукції подаються, з огляду на видавничі витрати, у чорнобілому форматі¹⁰.

З опублікованих матеріалів помітно, наскільки тривалими були (і є) польські традиції збирання печаток, їх упорядкування¹¹ та збереження. Опис представлених печаткових збірок супроводжується детальним оглядом створення тих чи інших архівів, а відтак отримуємо нариси розвитку архівів — як державних, так і козських.

Польські колеги кожною своєю публікацією сфрагістичних матеріалів «переконають» у важливості статусу печаток як універсальних історичних джерел, демонструють їхні джерельні можливості.

А оскільки у фокус уваги польських сфрагістів нерідко потрапляють українські пам'ятки, то для українського дослідника їхні студії є надзвичайно цікавими.

¹ Матеріали першої сфрагістичної конференції, яка відбулась у Торуні в 2003 р., вийшли друком, див.: *Pieczenie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, pod redakcją Zenona Piecha, Jana Pakulskiego i Jana Wroniszewskiego — Warszawa, 2006. — 369 s.; інформацію про інші конференції та семінари див.: *Piech Z. Klasyfikacje i nazewnictwo pieczosci* — III Seminarium Sfragistyczne (Kraków, 5 grudnia 2008) // *Studia historyczne*. — Kraków, 2009. — Z. 3–4. — S. 351–353. Тут вміщено бібліографію про наукові звіти сфрагістичних конференцій та семінарів у польських наукових періодичних виданнях.

² Див.: *Piech Z. Wstęp // Pieczenie w dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 7–10; *Id. Perspektywy polskich badań sfragistycznych* // *Op. cit.* — S. 31–58.

³ В українській сфрагістиці таке завдання поставив відомий історик Я.Р. Дашкевич (1926–2010): *Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV–XVIII ст.)* // *Знак. Вісник Українського геральдичного товариства*. — Львів, 2000. — Число 21. — С. 4–5.

⁴ S.K. Kuczyński в: Przewodnik po zasobie AGAD. — Warszawa, 1975. — Т. 1. — S. 463–474; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym / Opracowanie zbiorowe pod redakcją Doroty Lewandowskiej. — Warszawa, 2008. — S. 212–218.

⁵ Характерно, що до Західної Галичини (тобто польської) дослідниця відносить Добромиль та Сянок (с. 81). Згідно з етнографічною мапою українських земель в «Енциклопедії українознавства» (К., 1993. — Т. 1. — С. 343) західна межа Східної (української) Галичини за австрійських часів проходила по західному порубіжжі повітів Сяноцького, Березівського, Перемиського, Ярославського.

⁶ Аналогічні відтиски печатки з тризубом громади Малинської волості Дубенського повіту зберігаються у колекції професора М. Гумовського в ГАДА, наприклад, див. сигн. 3777, 3787.

⁷ Пор.: Перкун В. «... і печаткою стверджую». З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII–XX ст.). — К., 2002. — С. 64; Його ж. Церковна сфрагістика Прапобережної України (1793–1917 рр.). Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук / Інститут історії України НАНУ. — К., 2002. — С. 12.

⁸ Дослідження чеських істориків у галузі допоміжних історичних дисциплін є тривалими. 1988 р. в Празі вийшла пам'ятна книга, присвячена 200 літтям розвитку допоміжних історичних дисциплін у Карловому університеті: 200 let pomocných věd historických. — Praha, 1988. Під час відвідин згаданої кафедри у червні 2010 р. авторові вдалося ознайомитися з останніми ґрунтовними працями співробітників кафедри: Bláhová M. Historická chronologie. — Praha 2001; праця на пошану керівника кафедри допоміжних історичних дисциплін професора М. Благової: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historia. — 2002. — 1–2; Z pomocných věd historických XVI. Intern laudum et divam. — Praha, 2007; Pátková H. Česká středověká paleografie. — Praha, 2008. Авторка останньої праці видала друком палеографічні таблиці для студентів для практичних занять з палеографії.

⁹ Від прізвища автора цієї техніки копіювання Владзіслава Бартиновського (1832–1918).

¹⁰ Про проблему наукових видань у кольоровому форматі детально пише відомий французький геральдист Мішель Пастуро (Michel Pastoureaux) у роботі: Średniowieczna gra symboli / Przełożyła Hanna Igalson-Tygielska. — Warszawa, 2006. — S. 129–130. Оригінал має назву: Une historie symbolique du Moyen Âge. — Paris, 2004.

¹¹ В українській історіографії маємо лише скупі звістки про сфрагістичні колекції істориків або ж колекціонерів. Окремі публікації стосуються печаток в особистих архівах вчених, наприклад, див.: Амбросимова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького // Шоста наук. геральд. конф. (Львів, 27–29 березня 1997 р.). Матеріали. — Львів, 1997. — С. 3–5; Опис архіву І.П. Крип'якевича / Упор. Я. Федорук. — К., 2007.